

Данило Киш
ЕНЦИКЛОПЕДИЈА МРТВИХ
(Читав Живот)

За М.

Прошле године, као што знате, боравила сам у Шведској на позив Института за позоришна истраживања. Извесна госпођа Јохансон, Кристина Јохансон, била ми је водич и инструктор. Видела сам пет-шест представа, од којих је најзанимљивије поменути успех Бекетовог *Чекајући Годоа* који се приказује затвореницима. После десет дана, када сам се вратила кући, још сам живела у том далеком свету као у сну.

Госпођа Јохансон била је жена амбициозна и желела је да ми покаже за тих десет дана све што се може видети у Шведској, све што би могло „као жену“ да ме интересује. Није тако изостао ни чувени једрењак Васа, који је извађен из муља после неколико векова, очуван као каква фараонска мумија. Једне вечери, после представе Сонате духова у Драмском позоришту, моја ме домаћица одведе у Краљевску библиотеку. Једва сам успела, на брзину, за неким шанком, да поједем сендвич.

Било је већ око једанаест и библиотека је била затворена. Међутим, госпођа Јохансон показа портиру неку пропусницу и он нас уведе, гунђајући. Држао је у руци велику алку с кључевима, као онај чувар који нас је, дан раније, увео у Централни затвор на представу Годоа. Моја ме домаћица предаде у руке овом Керберу и рече ми да ће доћи по мене ујутро у хотел, а да ја само разгледам с миром Божјим библиотеку, господин ће ми већ позвати такси, господин ми стоји на располагању... Шта сам могла друго него да прихватим ову љубазну понуду. Чувар ме допрати до једних големих врата која откључа, затим упали неко чкиљаво светло остави ме саму. Чула сам како се иза мене окреће кључ у брави; тако се нађох у библиотеци као у казамату.

Однекуд је допирала промаја, љуљајући пласе паучине која се, налик на прљаву искидану газу, спуштала преко полица са књигама као у каквом подруму преко сортираних флаша са старим винима. Све су просторије биле исте, повезане уским пролазом и свуда је допирао онај пропук чији извор нисам могла да утврдим.

Онда се сетих, пре него што сам и видела честито књиге (или сам до тог открића дошла тек када сам угледала слово „Ц“ на једном од томова у трећој просторији): свака сала садржи по једно слово *Енциклопедије*. Ово је трећа. Заиста, у четвртом одељењу све су књиге биле обележене словом „Д“. Одједном, гоњена неким нејасним предосећањем, почех да трчим. Чула сам како ми кораци одјекују вишеструким ехом који се губио негде у мрачној даљини. Узбуђена и задихана, дођох до слова „М“ и, са сасвим јасном намером, отворих једну од књига. Била сам схватила, присетивши се ваљда да сам о томе већ негде читала, да је то чувена *Енциклопедија мртвих*. Зачас ми се све разјаснило, још пре него што сам отворила големи свезак.

Прво што сам угледала била је његова слика. Једна једина, утиснута између двостубачног текста, скоро по средини странице. То је она фотографија коју сте видели на мом писаћем столу. Снимљена је године 1936, дванаестог новембра, у Марибору, по његовом изласку из војске. Испод снимка, његово име и, у загради, године: 1910-1979.

Ви знате да је мој добри отац умро недавно и да сам била јако везана за њега још од својих најранијих дана. Али нећу о томе. Оно што је овде важно, јесте чињеница да је он умро непуну два месеца пре мог шведског излета. На ово путовање сам се добрим делом била одлучила управо да бих заборавила несрећу која ме беше задесила. Мислила сам, као што људи у тешким невољама мисле, да ће ми промена места помоћи да заборавим свој бол, као да своју несрећу не носимо у себи.

Наслоњена раменом на климаве дрвене полице, држећи књигу у наручју, читала сам његову биографију, заборавивши сасвим на време. Књиге су биле, као у средњовековним библиотекама, везане дебелим ланцем за гвоздене карике на полицама. То сам схватила тек у

часу када сам кренула да извадим тешки свезак како бих га принела што ближе светлу.

Одједном ме обузе нека зебња, пошто ми се учини да сам се већ сувише дуго задржала и да би ме господин Кербер (тако сам га звала у себи) могао замолити да прекинем своју лектуру. Зато почех да прелећем погледом параграфе, окрећући расклопљену књигу, колико је то допуштао ланац, према оскудној светлости сијалице. Силна прашина која је била нападала на рубове као и пласе заљуљане тамне паучине сведочили су јасно о томе да ове томове нико не помера. Књиге су биле оковане у негве, као робијаши на галијама, а на ланцима није било локота.

То је дакле, мислила сам у себи, та чувена *Енциклопедија мртвих*! Замишљала сам да је то нека древна књига, „књига староставна“, нешто попут *Тибетанске Књиге мртвих* или *Кабале* или *Житија светаца*, дакле нека од оних езотеричних творевина људског духа у којима могу да уживају само пустињаци, рабини и монаси. У једном часу, схвативши да ће ово читање потрајати до зоре, а да од свега неће остати за мене никаквог материјалног трага, за мене и за моју мајку, реших да препишем неколико најважнијих чињеница, да направим неку врсту резимеа очеве биографије.

Ово што овде пише, у овој свесци, то су обични енциклопедијски подаци, безначајни за сваког другог осим за мене и за моју мајку; имена, места, датуми. И то је једино што сам успела, на брзину, да запишем, негде у свитање. Али оно што чини ту енциклопедију јединственом на свету – не само зато што је уникатна – то је начин на који су описани људски односи, сусрети, пејзажи; оно обиље детаља од којих је састављен људски живот. Податак (на пример) о његовом месту рођења, потпун и тачан („Краљевчани, општина Глина, срез сисачки, област Банија“) попраћен је још и географским и историјским појединостима, јер тамо је све записано. Све. Предео његовог родног краја дат је тако живо да сам се, читајући, прелећући заправо редове и пасусе, осећала као да сам била тамо, у срцу предела: снег на врховима далеких планина, гола стабла, залеђена река по којој, као на Бројгеловим пејзажима, промичу на чкаљкама деца, међу којима сам видела јасно и њега, свог оца, мада тад још не бејаше мој отац, него само онај који ће бити мој отац, онај који је био мој отац. – Затим би предео нагло озеленео, букнуо би цвет на стаблима, ружичаст и бео, процветавају на моје очи бокори глогиња, сунце прелеће изнад села Краљевчани, звоне звона са сеоске цркве, мучу краве у шталама, а на прозорима кућа сја румени одраз јутарњег сунца и топи ледене сталактите на олуку.

Онда сам видела, као да се све то на моје очи одвија, како се креће ка сеоском гробљу погребна поворка. Четворица гологлавих мушкараца носе чамов сандук на рамену, а на челу поворке корача, са шеширом у руци, човек за кога знам – тако и пише у Књизи – да је мој деда по оцу Марко, муж покојнице коју испраћају на вечни пут. Ту стоји све и у вези с њом, узрок болести и смрти, година рођења, ток болести. И пише у чему је сахрањена, ко ју је окупао, ко јој је ставио новчиће на очи, ко јој је везао браду, ко је сандук тесао, где је стабло посечено. Мислим да из овога можете наслутити, бар приближно, количину информација коју уносе у *Енциклопедију мртвих* они који су узели на себе тежак и хвале достојан задатак да забележе – без сумње објективно и непристрасно – највише што се може забележити о онима који су завршили свој земаљски пут и упутили се ка вечном трајању. (Јер они верују у чудо библијског ускрснућа, и овом големом картотеком само припремају долазак тог часа. Тако ће сваки моћи да пронађе не само своје ближње него, у првом реду, своју сопствену заборављену прошлост. Овај ће регистар тада бити велика ризница сећања и јединствен доказ ускрснућа.) Очигледно, за њих нема разлике, када је у питању живот, између неког банијског трговца и његове жене, између сеоског попа (а то је био мој прадеда) и сеоског звонара, неког Ђука, чије је име такође записано у књизи о којој говорим. Једини услов – то сам одмах схватила, јер ми је изгледа та мисао дошла још пре него што сам и успела да је проверим – да би се ушло у *Енциклопедију мртвих* јесте да онај чије је име ту записано не буде заступљен ни у једној другој енциклопедији. Оно што ми је запело за око при првом погледу, док сам прелиставала том „М“ – један од хиљаду томова на то слово – јесте одсуство познатих људи. (То сам зачас проверила, окрећући промрзлих прстима странице,

трагајући за именом мог оца.) У *Енциклопедију* не бејаше, као посебна јединица, унесен ни Мажуранић, ни Мејерхољд, ни Малмберг, ни Маретић, из чије је граматике мој отац учио, ни Мештровић, кога је једном видео на улици, ни Максимовић Драгослав, стругарски радник, којег је познавао мој деда, ни Милојевић Таса, преводилац Кауцког, с којим је мој отац разговарао једном код „Руског цара“. *Енциклопедија мртвих* дело је неке секте или верске организације која је у свом демократском програму истакла егалитаристичку визију света мртвих – без сумње инспирисану неком од библијских поставки – а са намером да се исправи људска неправда и да се свим Божјим створењима дâ једнако место у вечности. Схватила сам ускоро и то да *Енциклопедија* не сеже у далеку таму историје и времена, него да почеци ове књиге датирају негде после 1789. Ова чудна ерудитна каста мора да има свуда по свету своје приврженике који рију по читуљама и по биографијама људи, упорно и дискретно, а затим обрађују податке и достављају их овој централи која се налази у Стокхолму. (Није ли можда, питала сам се на тренутак, и госпођа Јохансон њихов адепт? И није ли ме довела у ову библиотеку – пошто сам јој поверила своју несрећу – да бих открила *Енциклопедију мртвих* и нашла у њој зрно утехе?) То је све што могу да знам, да слутим о њиховом раду. Разлози њиховог тајног деловања мислим да се могу открити у дугој традицији црквених прогона, а с друге стране, рад на енциклопедији као што је ова захтева извесну разумљиву дискрецију, како би се избегао притисак људске сујете и спречио покушај корупције.

Није, међутим, мање чудо од њиховог тајног деловања ни њихов стил, тај невероватни амалгам енциклопедијске лапидарности и библијске речитости. Ево, овај штури податак што га налазим у својој свесци онако како сам га записала, тамо је, на простору од неколико пасуса, згуснут до те мере да се у духу оног који чита појављује зачас, као мађијом, сунцем озарен предео, брзо прелетање слика. Ево носе трогодишњег дечака у јари сунчаног дана преко планинских стаза, носе га код његовог деде по мајци, а у позадини, у другом и трећем плану, не знам како да то назовем, назире се војске, финанси, жандарми, чује се далека грмљавина топова и промукло лајање паса. Ту је сажета хронологија Првог светског рата, тутње возови крај неке варошице, свира блех-музика, клокоће вода на уста чутурице, пршти стакло, лепршају замахнуте мараме... Све су то посебни параграфи, свако је раздобље дато у некој врсти песничке квинтесенције и метафоре, не увек хронолошки, него у некој чудној симбиози временâ, прошлог, садашњег и будућег. Како иначе објаснити у том тексту, у „сликовници“ његових првих пет година проведених код деде у Комоговини, жалосни коментар који гласи, ако сам га добро запамтила: „То ће бити најлепше године његова живота“? Затим следе згуснуте слике детињства, сведене тако рекућ на идеографске знаке: имена учитеља, другова, дечакове „најлепше године“ у смени годишњих доба; радосно лице по којем пљушти киша, купање у реци, спуштање санкама низ завејани брег, лов на пастрмке, а одмах затим – или истовремено, ако је то могућно – повратак војника са европских ратишта, чутурица у дечаковој руци, гас-маска са разбијеним стаклом крај насипа. И имена, биографије. Сусрет удовца Марка са будућом женом Софијом Ребрачком, родом из Комоговине, свадбена свечаност, потцикивање, трк сеоских коња и вијорење барјака и пантљика, церемонијал измене прстенова, коло и песма пред црквеним вратима, дечак у свечаном оделу, у белој кошуљи и са гранчицом рузмарина у реверу.

Овде, у мојој свесци, пише само „Краљевчани“, но то је раздобље у *Енциклопедији* разрађено у неколико сажетих параграфа, са именима и датумима, описано је време устајања, час када је кукавица на зидном часовнику објавила буђење и када се дечак тргао из буновог сна. Ту су имена кочијаша, имена суседа који су их испратили, портрет господина учитеља и његове речи упућене дечаковој новој мајци; савети свештеника, речи оних који су остали у атару села да им још једном махну у поздрав.

Ништа ту, велим, не фали, ништа није изостављено; ни изглед пута, ни боје неба, а инвентар газда Марка набројан је до у танчине. Ништа није заборављено, ни имена писаца старих уџбеника и читанки пуних добродушних савета, поучних прича и библијских параболо. Свако раздобље живота, сваки доживљај је забележен, свака риба ухваћена на удицу, свака прочитана страница, име сваке биљке коју је дечак узбрао.

Ево затим мог оца као младића, ево првог шешира, прве вожње фијакером, у зору. Ево и имена девојака, ево речи песама које су се у то време певале, ево текста љубавног писма, ево новина које је читао – цело раздобље младићства сажето у једном једином пасусу.

Сад смо већ у Руми, где мој отац похађа гимназију. Нека вам овај пример покаже у којој је мери *Енциклопедија мртвих* свезнадар, како се то некад говорило. Принцип је јасан, мада човеку застаје дах пред том ерудицијом, пред том потребом да се све забележи, све што чињаше људски живот. Ту стоји, дакле, сажета историја Руме, климатски снимак града, опис железничког чвора; име штампарије и све што се ту штампа у то време, које новине и које књиге; представе путујућих позоришта и атракције гостујућих циркуса; опис циглане... где један младић, наслоњен на стабло багрема, говори на уво једној девојци неке љубавне и помало скаредне речи (текст нам је дат у целини). А све је то – железница, штампарија, Покондирена тиква, циркуски слон, пруга која се одваја за Шабац - ту наведено у функцији личности о којој се говори. Ту је још и извод из школског дневника, оцене, цртежи, имена другова, све до седмог гимназије (седмо Б), када ће се младић сукобити са професором Л. Д., предавачем историје и географије.

Одједном се налазимо у срцу новог града, година је двадесет и осма, младић има на ђачкој капи ознаку VIII, пустио је брчиће. (Те ће брчиће имати целог живота. Једном их је, не тако давно, непажњом засекао, а затим обријао. Угледавши га, заплакала сам: то је био неки други човек. У том плачу било је неког тренутног, нејасног сазнања о томе колико ће ми, кад умре, недостајати.) Сад га ето пред Градском каваном, затим у биоскопу, где се чује пијанино а на платну се одвија Путовање на месец. Потом га затичемо пред огласним стубом на Јелачићевом тргу где разгледа свеже излепљене плакате, а на једном - и тај вам детаљ дајем само као куриозум - оглас за Крлежино предавање. Име Ане Еремије, његове тетке по мајци, код које ће становати у Загребу, у Јуришићевој, стоји ту напоредо са именом оперског певача Крижаја, кога је срео у Горњем граду, Ивана Лабуса, постолара, код кога је поправљао ципеле, и неког Анте Дутине, у чијој је пекари куповао земичке...

У Београд се долази те далеке 1929, преко Савског моста, ваљда на исти начин као и данас, са радошћу сусрета. Чује се клопарање точкова воза преко железне мостовне конструкције, Сава тече мутно-зелена, локомотива завија и успорава, а на прозору другог разреда помаља се мој отац, загладан у далеке видике непознатог града. Свеже је јутро, магла се полако диже изнад хоризонта, а из димњака пароброда „Смедерево“ извија се црн дим, чује се мукло завијање лађе која ће нетом испловити за Нови Сад.

Мој је отац провео са мањим прекидима неких педесет година у Београду, а та сума живљења, тај збир од неких осамнаест хиљада дана и ноћи (четиристо тридесет и осам хиљада сати) дата је овде, у Књизи мртвих, на простору од неких пет-шест страница! А да је при том поштована и хронологија, бар у главним цртама, јер дани теку као река времена, ка ушћу, ка смрти.

Септембра те исте двадесет и девете године, мој се отац уписује у геодетску школу, а Књига даје историју настанка геодетске школе у Београду и приступну беседу директора Стојковића (који ће пожелети будућим геометрима да часно служе краљу и отаџбини, јер на њима лежи тежак задатак да убележе у карте нове границе наше домовине). Сад се мешају имена славних битака и не мање славних пораза Првог светског рата – Кајмакчалан, Мојковац, Цер, Колубара, Дрина – са именима погинулих професора и ђака, оцене из нацртне геометрије, цртања, историје, веронауке, краснописа. Ту се појављује и име неке Росе, Роксанде, продавачице цвећа, са којом је Ћ. М. флертовао, како се у то време говорило, као и имена Боривоја Боре Илића, кафеџије, Миленка Азање, кројача, Косте Ставроског, код којег је свраћао ујутро на врућ бурек, неког Кртинића, који га је опељешао на картама. Следи списак филмова и утакмица које је гледао, датуми излета на Авалу и Космај, свадбе и сахране којима је присуствовао, имена улица у којима је становао: Цетињска, Царице Милице, Гаврила Принципа, Краља Петра Првог, Кнеза Милоша, Пожешка, Каменичка, Космајска, Бранкова; имена писаца уџбеника географије, геометрије и планиметрије, наслови књига које је волео: *Горски цар*, *Хајдук Станко*, *Сељачка буна*; богослужење, циркуске

представе, дефилеи соколског друштва, школске приредбе, изложбе цртежа (где је један акварел мог оца био похваљен од жирија). Ту је убележен и дан када ће припалити прву цигарету, у школском заходу, а по наговору неког Ивана Герасимова, сина руског емигранта, који ће га одвести, недељу дана касније, у једну у оно време чувену београдску кафану где свира цигански оркестар а руски грофови и официри плачу уз балалајку и гитару... Није изостављено ту ништа: свечаност отварања споменика на Калемегдану, тровање сладоледом купљеним на углу Македонске улице, неке шими-ципеле за које је добио новац од свог оца као награду за добро положен дипломски испит.

Следећи параграф већ говори о његовом одласку у Ужичку Пожегу, година је 1933, мај. Са њим путује у возу, у другој класи, и несрећни Герасимов, син емигранта, то је обојици прва служба: премеравају земљу Србију, праве катастарске и картографске планове, носе летву и теодолит, наизменично; на главама им сламни шешири, већ је лето, сунце жеже, пентрају се на брда, дозивају, арлаучу; почињу јесење кише, свиње ришкају, живина се узнемирила, треба склонити теодолит, који привлачи гром. А увече, код сеоског учитеља Миленковића пију шљивовицу, врти се ражањ, Герасимов псује на српском и руском наизменично, ракија је жестока. Јадни Герасимов умире од запаљења плућа новембра те исте године, и Ђ. М. ће бити тај који ће му стајати над самртном постељом и слушати његова бунцања. Као што ће стајати и над његовим гробом, погнуте главе, са шеширом у руци, размишљајући о пролазности људског трајања.

Ето шта је остало у мом сећању из те лектире, ето шта је остало у мојим белешкама записаним на брзину, премрзлим прстима, те ноћи, тог јутра заправо. А то су читаве две године, две наизглед једноличне године, где Ђ. М., од маја до новембра, по хајдучком календару, носи ногаре и теодолит по планинама и равницама, годишња се доба смењују, реке се разливају па се враћају у своја корита, лишће озелени па почиње да жути, мој отац седи у хладу расцвалих шљива, затим се склања под неку стреху, муње осветљавају вечерњи пејзаж, јека се грмљавине разлеже по котлинама.

Летње је време, сунце упекло, а наши геометри (сада је с њим неки Драговић) свраћају, у подне, у једну кућу (улица и број), куцају на врата, траже воде. Из куће излази нека девојка, додаје им врч ледене воде, као у каквој народној песми. То ће бити, та девојка – мислим да слутите – она која ће постати моја мајка.

Нећу вам препричавати, сад, по сећању, како је све то тамо забележено, описано – дан и ток просидбе, старинска свадба где се троши немилице, читав живописни фолклор који чињаше део тог живота – јер ми се све то чини недовољним и фрагментарним у односу на оригинал. Али не могу да вам не поменем да је ту наведен списак кумова и званица, име свештеника који ће их венчати, здравице и песме, поклони и њихови доносиоци, списак јела и пића. Ту онда следи, хронолошки, онај прекид од пет месеци, између новембра и маја, када се млади пар настањује у Београду, распоред соба и намештаја, цена шпорета, кревета и ормана, као и оне присности које су, у сличним приликама, увек тако исте а увек тако различне. Јер – а то је мислим основна порука састављача Енциклопедије – никад се ништа не понавља у историји људских бића, све што се на први поглед чини да је исто једва да је слично; сваки је човек звезда за себе, све се догађа увек и никад, све се понавља бескрајно и непоновљиво. (Стога састављачи Енциклопедије мртвих, тог величанственог споменика различности, инсистирају на појединачном, зато им је свако људско створење светиња).

Да није у питању управо та опсесивна идеја састављача о непоновљивости сваког људског створа, о јединствености сваког догађаја, шта би ту тражила имена матичара и свештеника, опис свадбене одеће, као и име неког села Гледића, крај Краљева, са свим оним појединостима које чине спрегу између човека и предела? Јер ту је описан долазак мог оца „на терен“, његов боравак, у оном хајдучком времену мај–новембар, у селима. Име Јована Радојковића (у чијој крчми геометри пију ледено вино, увече, и где им се даје на вересију) забележено је ту једнако као и име детета –Светозар – кога ће мој отац крстити неком Стевану Јањићу; али и име лекара Левстика, Словенца, прогнаника, који ће му преписати лекове против гастритиса, или неке Радмиле-Раде Мавреве, коју ће повалити у сено, у некој

појати.

Поводом очевог боравка у војсци, у Књигу су уцртане стазе којима је ишла на маршеве Пета пешадијска јединица стационирана у Марибору; имена официра и подофицира са њиховим чиновима забележени су, као што су уписана и имена собних другова, квалитет хране у војничкој кантини, повреда колена приликом ноћног марша, казна због изгубљене рукавице, име кафане у којој је лумповао приликом прекоманде у Пожаревац.

Све је то, дакле, на први поглед слично, као свако службовање, свака прекоманда, али тај Пожаревац и седмомесечни боравак мог оца у касарни, из аспекта састављача Енциклопедије јединствен је; никад више, никад, неће у другој половини 1935. боравити неки М. Ђ., геометар, у пожаревачкој касарни и цртати планове крај пећи, размишљајући о томе како је приликом једног ноћног марша, пре два-три месеца, угледао море.

То море што га је угледао са падина Велебита, двадесет и осмог априла 1935, први пут у својој двадесет и петој години, остаће у њему као откровење, као сан који ће носити у себи неких четрдесет година са једнаким интензитетом, као какву тајну, као привиђење о којем се не говори. После толиких година, он више ни сам није био сигуран да ли је тада заиста видео морску пучину или је то био небески хоризонт, и једино ће стварно море за њега бити и остати онај аквамарин на географским картама, где се дубине означавају тамнијом а плићаци светлијом модром бојом.

Мислим да је то био разлог што је годинама одбијао да иде на летовање, у време кад су код нас људи већ увелико одлазили на морска одмаралишта, преко синдикалних организација или туристичких агенција. Било је у том његовом противљењу неког чудног страха, као да се бојао разочарања, као да библиски сусрет са морем могао срушити у њему ону далеку визију која га је озарила двадесет и осмог априла тридесет и пете, онда када је први пут у животу угледао, из даљине, негде у рано свитање, плаветнило Јадрана.

И сви изговори којима се служио да би одложио тај сусрет са морем били су некако недовољно уверљиви: не жели да иде на летовање као парадајз-турист, нема довољно новца (што није било далеко од истине), не подноси јако сунце (мада је век свој провео под најјачом сунчевом припеком), нека само пустимо њега на миру, њему је сасвим добро у Београду иза спуштених жалузина. У том поглављу Енциклопедије мртвих разрађена је до у танчине та његова морска авантура, од оног првог лирског виђења, године хиљаду деветсто тридесет и пете, па све до оног стварног сусрета, очи у очи са морем, неких четрдесет година касније.

А то се збило, тај његов први стварни сусрет са морем, године хиљаду деветсто седамдесет и пете, када је најзад, на наше опште наваливање, пристао да оде у Ровињ, заједно са мојом мајком, у кућу неких пријатеља која је тог лета била празна.

Вратио се пре времена, незадовољан климом, незадовољан угоститељским услугама, незадовољан телевизијским програмом, незадовољан због силне светине, због загађеног мора, због појаве медуза, због скупоће и свеопште „пљачке“. О самом мору, осим оно о загађености („то је туристички јавни клозет“) и о медузама („привлачи их људски смрад, као ваши“) није рекао ништа, ни речи. Само је одмахивао руком. Сад тек знам шта је то значило: тај дугогодишњи сан о Јадрану, оно давно привиђење, било је лепше и упечатљивије, невиније и снажније од те прљаве воде у којој су се бућкали неки масни задригли мушкарци и неке уљима намазане жене, „црне као угарак“.

То је било последњи пут да је отишао на летовање, на море. Сад знам и то да је тада умро у њему, као какво драго биће, један далеки сан, једна далека илузија (ако је то била илузија) коју је носио у себи неких четрдесет година.

Но ја сам, видите, прелетела у једном временском скоку унапред тих четрдесет година његова живота, а хронолошки гледано, тек смо у години тридесет и седмој-осмој, Ђ. М. већ има две кћери (син ће доћи потом), зачете негде у глумим забитима српске паланке, у Петровцу на Млави или Деспотовцу, Степојевцу, Буковцу, Ћуприји, Јелашици, Матејевци, Чечини, Власини, Књажевцу или Подвису. Уцртајте усвести карту тог региона, увећајте сваку од тих тачкица са мапе или војничке секције (1:50000), увећајте их до реалних размера,

означите улице и куће у којима је становао, уђите затим у двориште, у кућу, направите распоред просторија, саставите инвентар намештаја и воћњака; и немојте заборавити имена цвећа које расте у башти иза куће, као ни новинске вести које чита и у којима се говори о пакту Рибентроп–Молотов, о бекству краљевске владе, о ценама масти и угља, о подвизима ваздушног аса Алексића... Ето, тако то раде мајстори Енциклопедије.

Јер сваки је догађај повезан, рекох ли, са његовом личношћу, свако бомбардовање Београда и свако напредовање немачких трупа према Истоку, и њихово повлачење, дато је кроз његово сопствено виђење и у спреси са његовим животом. Ту је негде означена једна кућа у Палмотићевој, са свим оним што је важно да се каже о њој и њеним становницима, јер ће у подруму те зграде мој отац заједно са нама да доживи бомбардовање Београда; као што је описана и кућа у Степојевцу (име власника, распоред просторија итд.), где ће нас отац склонити за време рата, али су ту дате и цене хлеба, меса, масти, живине, ракије. Наћи ћете у Књизи мртвих и његов разговор са шефом полиције у Књажевцу, акт о отпуштању из службе, године хиљаду деветсто четрдесет и друге, и видећете, ако пажљиво читате, како мало затим скупља лишће у Ботаничкој башти или у Палмотићевој, како га пресује и лепи у хербаријум своје кћери, исписујући калиграфским рукописом „Маслчак (*Taraxacum officinale*)“ или „Липа (*Tilia*)“, као што је писао на мапама „Јадранско море“ или „Власина“.

Из те големе реке његове биографије, из тог породичног романа, одвајају се рукавци, па ће, упоредо с његовим радом у фабрици шећера, година 1943-1944, у некој врсти резимеа и хронике, бити исписана и судбина моје мајке, и нас, његове деце: читави томови сведени на неколико речитих параграфа. Његово рано устајање биће тако повезано са раним устајањем моје мајке (која одлази да у неком селу замени старински зидни сат, део њеног мираза, за кокошку или комад сланине) и са одласком нас, деце, у школу. Тај јутарњи ритуал (у позадини се чује са радија, негде у суседству, мелодија „Лили Марлен“) ту ће бити искоришћен као права прилика да се дâ породична атмосфера у кући отпуштеног геометра у годинама окупације (посни доручак од цикорије и двопека) као и преглед „моде“ из година 1943-1944, када се носе ципеле са дрвеним ђоновима, штитници за уши и капути кројени од војничких ћебади.

То што је мој отац доносио под капутом, уз велик ризик, некакву шећерну меласу из „Милишићеве фабрике“, у којој је тада радио као надничар, има за Енциклопедију мртвих исти значај као диверзија изведена на Очној клиници, одмах ту у суседству, или подвиг мог тече Цвеје Каракашевића, родом из Руме, који је поткрадао немачки официрски клуб у Француској 7, где је радио као „снабдевач“. Такав куриозум да смо за време окупације, захваљујући том Цвеји Каракашевићу јели неколико пута товљене шаране (који су преко ноћи пливали у великој емајлираној кади у нашем купатилу) и заливали их француским шампањцем донесеним из тог истог официрског клуба „Drei Husaren“, није, наравно, изостао пажњи редакторâ Енциклопедије. Као што су, по логици свог програма - да не постоје у људском животу безначајне ствари и хијерархија догађаја - укњижили све деље болести које смо боловали, заушке, ангине, велики кашаљ, свраб, али и појаву вашију и очеве тегобе са плућима. (Дијагноза која се поклапа са дијагнозом доктора Ђуровића: емфизем, као последица претераног пушења.) Али ту ћете наћи и плакат на огласној табли код Бајлонове пијаце, са списком стрељаних талаца, међу којима има и његових блиских пријатеља или познаника; имена обешених родољуба чија се тела клате на електричним бандерама на Теразијама; речи немачког официра који му тражи „аусвајс“ у станичној ресторацији у Нишу; опис четничке свадбе у Власотинцима, где се сву ноћ пуцало из пушака.

Уличне борбе у Београду, октобра месеца 1944, дате су из његовог угла, а са погледом из Палмотићеве, где пролази брдска батерија, а на углу лежи један цркнути коњ. Заглушна бука тенковских гусеница прикрива на тренутак испитивање неког фолксдојчера именом Фрањо Херман, чија преклињања допиру кроз танак зид суседне зграде и где официр Озне истерује правду и освету народа. Као што ће рафал у дворишту суседне куће одјекнути оштро у наглој тишини која је настала после проласка совјетског тенка, а крвава мрља на

зиду, коју ће мој отац угледати са заходског прозора, и леш несрећног Хермана у положају фетуса, биће такође забележени у Књизи мртвих, уз коментар скривеног посматрача.

Историја је за Књигу мртвих сума људских судбина, свеукупност ефемерних збивања. Ту је стога убележена свака активност, свака мисао, сваки делотворни дах, свака кота уписана у регистар, свака лопата која је захватила блато, сваки покрет који је померио циглу са рушевине.

Посао што га је мој отац имао после рата у Државном катастру, где се земља изнова премерава и уписује у књиге, као после свих великих историјских прекретница, ту је дат са свим оним што једно такво поглавље захтева: квалитет земљишта, грунтовнице, нови називи за немачка села и нова имена за насеље колониста. Ништа ту, велим, не недостаје: иловача која се лепи за гумене чизме купљене од једног пијаног војника; тешка дијареја проузрокована поквареним сармама поједеним у некој прчварници у Инђији; авантура са неком Босанком, сервирком, у Сомбору; пад са бицикла и повреда лакта у близини Чантавира; ноћна вожња сточним вагоном на прузи Сента-Суботица; куповина товне гуске коју ће донети кући за време новогодишњег празника; пијанка са руским инжењерима у Бановићима; вађење кутњака, у пољу, поред неког ђерма; митинг на коме ће покиснути до голе коже; погибија Стеве Богданова, геометра, који је на ивици неке шуме налетео на потезну мину, а с којим је дан раније играо билијар; поновно појављивање ваздушног акробате Алексића на небу изнад Калемегдана; тешко тровање алкохолом у месту Мракодол; вожња у препуном камиону по блатњавом друму од Зрењанина до Елемира; сукоб са новим шефом, неким Шупутом, у атару близу Јаше Томића; куповина тоне угља „Бановићи“ и чекање у реду, на Дунав-станици, од четири ујутро, на температури од минус петнаест степени; куповина стола са мермерном плочом на бувљој пијаци; доручак од „америчког“ сира и млека у праху у радничком ресторану „Босна“; болест и смрт његовог оца; посета гробљу на Задушнице; жестока свађа са извесним Петром Јанковићем и Савом Драговићем, који заступају тезу о исправности Стаљинове линије, и дијалог који се води међу њима; аргументи једних и противаргументи другог (где ће се све завршити очевим промуклим „...бо вас Стаљин!“). Тако нас *Енциклопедија* уводи у атмосферу времена, у политичка збивања.

Страх који ће завладати мојим оцем и онај мук којег се и сама добро сећам, мук тежак и мучан, Књига тумачи као заразан страх: једног је дана дознао да је тај исти Петар Јанковић, његов рођак и колега на послу, одлазио сваког јутра у шест у зграду Удбе на разговор (а на основу пријаве поменутог Драговића) и стизао на посао са закашњењем, лица црна и поднадула од шамара и блења; тако сваког божјег јутра, на сабајле, током неких шест месеци, све док се није присетио још неких људи који су делили с њим своје заблуде у односу на Русе и слушали Радио-Москву.

Прескачем рукавце - свађе, мирења, одласке у бању - целу ту породичну историју у малом. Прескачем и инвентар ствари које ће мој отац унети у кућу и које су пописане у Енциклопедији са домаћичком брижљивошћу. Поменућу још само радио марке „Орион“, Сабрана дела Максима Горког, олеандар у големом дрвеном сандуку и кацу за киселење купуса, јер ми се чине значајнијим у односу на све друге ситнице које ће Књига такође набројати, не изостављајући ни штоф са цугером, који сам му купила од прве плате, ни боцу коњака „Мартел“, коју ће он испити током једне једине вечери.

Енциклопедија мртвих не брине, међутим, само о материјалним добрима, то није књига двојног књиговодства или књига инвентара, нити именик као Књига Краљева или Књига Постања, мада јесте и то; у њој се говори и о душевним стањима човека, о његовом погледу на свет, на Бога, о његовим сумњама у постојање другог света, о његовим моралним нормама. Али оно што највише зачуђује, то је тај јединствен спој спољњег и унутрашњег, то инсистирање на материјалним чињеницама које се затим доводе у логичну везу са човеком, са оним што се зове његова душа. Иако редактори остављају без коментара неке објективне датости - као што је увођење електричне инсталације у каљеве пећи, 1969, појава тонзуре или нагла прождрљивост мог оца, справљање освежавајућег напитка од зове, по *Политикином* рецепту - његову изненадну наваду да скупља марке, под своје старе дане, тумаче као

надокнаду за дугу непокретност. Њима је јасно да је то разлгедање марака кроз лупу само део оне пригушене фантазије која се често крије у мирних и стабилних људи, мало склоних путовањима и авантурама; оног истог притајеног грађанског романтизма који је одредио и очев однос према мору. (Јер он је заменио путовања и далеке видике тим угодним путовањем у машти, а интересовање његовог првог унука за лептирски свет марака био му је само изговор како не би испао смешан у очима људи и у својим сопственим очима.)

То је већ, као што видите, онај део његовог духовног пејзажа који се налази сасвим близу ушћа и где се сахране пријатеља и ближњих ређају са таквом учесталошћу да сваки човек - макар био мање склон тихом медитирању од мог оца - постаје филозоф, уколико је филозофија размишљање о смислу човековог постојања.

Незадовољан својим животом, нагризан оном старачком меланхолијом која се не може ублажити ничим, ни оданом децом, ни добрим унуцима, ни релативним спокојством свакодневног живота, почео је да гунђа, да се све чешће опија. Тада би добијао нагле нападе беса, сасвим неочекиваног од тог мирног човека с благим осмехом. Псовао би Бога, небо, земљу, Русе, Американце, Немце, владу и оне што су му одредили тако бедну пензију за све што је аргатовао целог свог века, а највише телевизију, која му је испуњавала пустош вечери, уносећи му у кућу, безочно до увреде, велику илузију живота.

Сутрадан, дошавши к себи, почео би у неком тихом кајању да храни штиглица на тераси, да разговара с њим, да му звиждуће, држећи кавез високо изнад главе, као да држи фењер у мраку људских невоља. Или би се, скинувши најзад пижаму, облачио, стењући, стављао шешир и одлазио на Главну пошту у Таковској да купи марке. Поподне би их, срчући кафу, седећи на ивици фотеље, са унуком крај себе, распоређивао ситним пинцетама у албуме.

Каткад је, у часовима очајања, жалио за својим прошлим животом, завијао старачки: како му Бог није дао да се школује и како ће отићи са овог света неук, не видевши добра, не видевши људски мора ни градове, не видевши ништа што образован и богат човек може да види. – Јер се његов пут у Трст завршио исто онако неславно као и његов излет у Ровињ.

То је, у његовој шездесет и шестој години, био први његов прелазак преко границе. А и до тог путовања је дошло, такође, после дуга наваљивања и убеђивања. Бранио се и тада аргументима које није било лако побити: да паметан човек не путује у земљу чији језик не зна, да нема намеру да се бави шверцом и да му ништа не казују макарони и кјанти у Трсту, рађе ће он пити код куће мостарску жилавку или прокупачко бело, обично. Ипак смо га натерали да извади пасош.

Вратио се са тог пута бесан и зловољан, покисао, посвађавши се са мојом мајком; ципеле које му је купила пропуштале су воду и жуљале су га, а милиција их је, негде већ у близини Инђије, претресла и испретурала им кофере.

Треба ли да вам кажем да је то путовање у Трст и та киша пред хотелом Adriatico, док је стајао под стрехом, без кишобрана, изгубљен као какав стари покисли пас (док је моја мајка на Понте Росу претурала по ципелама), да је, дакле, свему томе у Књизи мртвих дато место које та епизода заслужује? Једино што га је на неки начи тешило у вези с тим несрећним тршћанским излетом, била је куповина цветног семена које је нашао изложено пред неком радњом. (Срећом, на кесицама су били исликани цветови а цена истакнута, тако да није морао да се натеже са продавачицом.) Јер у то време Ћ. М. се већ увелико „бави гајењем украсног цвећа“, како то пише у *Енциклопедији*. (Следи инвентар цветова у саксијама и лонцима на дворишној и уличној тераси.)

Некако истовремено, као каква цветна зараза, он почиње да своје слободно време испуњава сликањем флоралних мотива свуда по кући. До ове нагле експлозије његовог сликарског дара дошло је сасвим изненадно. Незадовољан – као што је свиме био незадовољан – начином на који је неки пензионисани официр, приучени молер, окречио купатило (певајући поваздан „Козарчанку“ која је давала замах његовој руци), где су остале велике неједнако офарбане површине, мој се отац заинати и засука рукаве. Како није успео да отклони тамне мрље са зида, то одлучи да их прекрије масном бојом, пратећи цртеже

влаге. Тако настаде први цвет у купатилу, голем неки звончић, или локвањ, ђаво би га знао шта.

Сви смо га похвалили. Долазили су и из комшилука да виде његову мајсторију. А и његов унук миљеник изразио је своје искрено дивљење. Тако је све почело. Онда је дошао на ред прозор у купатилу, на који је исликао неко ситно пољско цвеће, плаво као различак, и све то оставио недовршеним, укосо, тако да је тај цветни мотив, исликан директно на стакло, давао илузију замахнуте завесе.

Од тада је по цео дан сликао, неуморно, не испуштајући цигарету из уста. (И у тишини би се чуло како му шиште плућа, као мех.) Исликао је неким цвећем једва налик на реално старе окрзане сандуке, порцуланске абажуре, флаше од коњака, просте стаклене вазе, стаклене посуде за Nescafé, дрвене кутије за цигаре. На једном великом сифону за сода-воду исписао је, на аквамаринској основи, имена београдских кафана, словима каквим се бележе на мапама називи острва: Бриони, Бока, Галеб, Морнар, Зора, Српска кафана, Видин-капија, Стамбол-капија, Скадарлија, Три шешира, Два јелена, Под липом, Три грозда, Шуматовац, Седам дана, Марш на Дрину, Калемегдан, Коларац, Домовина, Орач, Обреновац, Опленец, Душанов град, Ушће, Смеде-рево, Ловачки рог, Знак питања, Последња шанса.

Пажњи састављача није изостала ни необична околност да је умро тачно на дванаести рођендан свог првог унука. Као што није промакло њиховој пажњи ни противљење мог оца да се његовом последњем унуку да име деде. Веровали смо да ћемо тиме поласкати његовој сујети и да ће то узети као знак особите пажње и наклоности. Он је, међутим, само прогунђао нешто, а у очима сам му видела далеку сенку оног ужаса који ће блеснути испод његових наочара, годину дана касније, када ће му бити јасна извесност краја. Тај след живих и мртвих, тај свеопшти мит о смени генерација, ту вајну утеху коју је човек измислио како би лакше прихватио мисао о умирању, мој је отац у том часу доживео као увреду; као да су тим магијским чином давања његова имена тек рођеном детету, макар стопут његовој крви, „сломили над њим погачу“. Но ја тада још нисам знала да је он већ био напипао сумњиву израслину у пределу препона и да је слутио, а можда и знао са извесношћу, да се у његовој утроби расцветава, као из гомољике, нека непозната отровна биљка.

Енциклопедија у једном од завршних поглавља доноси и ток погребног церемонијала, ме свештеника који га је опојао, изглед венаца, списак оних који су га испратили из капеле, број свећа које су биле упаљене за његову душу, текст читуље у

Говор што га је над одром одржао Никола Бешевић, његов дугогодишњи колега из Катастарске управе („Друг је Ђуро часно служио отаџбини, једнако прије рата, за вријеме окупације, као и после рата, у вријеме обнове и изградње наше порушене и ојађене домовине“) пренет је у целости, јер без обзира на извесна претеривања и општа места, без обзира на реторичке падове, тај је Бешевићев говор над катафалком мртвог друга и земљака носио у себи без сумње нешто и од поруке и принципа које заступа велика *Енциклопедија мртвих* („Успомена на њега живјеће вјечно и довијека. Нека му је хвала и слава!“)

Ето, то би могао бити крај, ту се моје белешке завршавају. Нећу наводити жалосни инвентар ствари које су остале за њим: кошуље, пасош, документа, наочари. (А светлост дана болно блесну у пустим стаклима тек извађеним из футроле). Све оно, дакле, што су предали мојој мајци, у болници, сутрадан после његове смрти. Јер све је то брижљиво заведено у *Енциклопедију*, није изостављена ни једна једина марамица, нити кутија „Мораве“ ни Илустрована Политика, у којој су укрштене речи делимично решене његовом руком.

Ту су затим имена лекара, болничарки, посетилаца, дан и сат операције (када га је доктор Петровић отворио и затворио, схвативши да је операција узалудна; сарком је већ био захватио виталне органе). Немам снаге нити да вам описујем онај поглед којим се опростио са мном на степеништу болнице дан-два пред операцију; у њему је сажет читав живот и сав ужас сазнања смрти. Све што жив човек о смрти може знати.

Успела сам, дакле, премрзла и уплакана, да за неколико сати прелистам све те странице које се односе на њега. Нисам имала појма о времену. Да ли сам у тој леденој библиотеци већ читав сат или је напољу већ зора? Била сам, велим, сасвим заборавила на

време, на место. Хитала сам да запишем што више података о свом оцу, како бих могла да имам, у часовима очајања, неки доказ о томе да његов живот није био узалудан, да још има на свету људи који бележе и вреднују сваки живот, сваку патњу, свако људско трајање. (Утеха, макар каква да је.)

Одједном угледах, негде при последњим страницама које говоре о њему, један цвет, један необичан цвет, за који ми се у први мах учини да је ту утиснут као вињета или схематски приказ неке биљке која се нашла у свету мртвих као примерак изумрле флоре. У објашњењу, међутим, прочитах да је то основни цветни мотив на сликама мог оца. Узех дрхтавим рукама да прецртавам тај необични цвет. Био је највећма налик на неку голему ољуштену и распуклу поморанцу, испресецану танким црвеним линијама попут капиlara. На тренутак сам била разочарана. Добро сам знала све цртеже које је мој отац исликао у доколици по зидовима, даскама, флашама и кутијама, али ни један није био сличан овоме. Да, рекох у себи, чак и они могу да погреше. А онда, прецртавши ту голему љуштену поморанху, прочитах последњи пасус, и вриснух. Пробудила сам се у голој води. Тада сам записала све што сам запамтила из тог сна. И ево шта је одсвега остало... Знате ли шта је писало у том последњем пасусу? Да је Ђ. М. почео да слика у часу када се у њему појавио први симптом рака. Да се, дакле, његово опсесивно сликање цветних мотива поклапа са развојем болести.

Када сам показала тај цртеж доктору Петровићу, потврдио ми је, не без чуђења, да је сарком у утроби мог оца изгледао управо тако. И да је ефлорација трајала без сумње годинама.

[1981]